

دەنگ.. فۆنەتیک.. فۆنیم.. فۆنۆلۆژی

هاشم سەراج

پروڤیسۆر «وریا عومەر ئەمین»
لەبەرگی یەکەمی کتیبی «چەند
ئاسۆیەکی تری زمانەوانی» دا،
رستیک زانیاریگەلی دەگمەن
ودانسقەیی زمانیی دەربارەیی
«زانستی زمان» دەخاتەرۆو و
هاوکات لە ئەلف و بییی زمانی
کوردی و جیهانی جووتۆکەکان-
minimal pair دەکۆلتیتەو.

مەبەست لە جووتۆکە «ئەو
وشانەیی هەموو دەنگەکانیان وەک
یەکن تەنیا لەتاکە دەنگی نەبی و
ئەم جیاپیە لەم تاکە دەنگەدا مانای

جیای بە وشەکان بەخشیی
(جووتۆکە) ن، بە بەراوردکردنی ئەم
جووتۆکانە فۆنیمەکانی زمان
دەسنیشان دەکریت». دکتۆر وریا
لەم لیکۆلینەووە زمانییەدا
کۆمەلێک جووتۆکە پۆلین دەکات
لەوانە جووتۆکەیی وەک:

- بیر- پیر- سیر- شیر- تیر-
- ژیر- میر- لیر
- کەر- کەر- کەر- کەر- کەر- کەر- کەر- کەر-
- کەیی- کەل- کەف
- پار- بار- شار- کار- زار-
- دار- هار- مار- غار
- شەو- خەو- کەو- چەو-
- بەش- گەش- رەش- لەش-
- شەش- کەش.... تاد

دوای دەسنیشانکردنی ژمارەیی
فۆنیمەکانی کۆمەلەیی جووتۆکەکان
و دیاریکردنی فۆنیمە نوێکانی هەر
جووتۆکەبەک لە خشتەبەکی
ئامارکاریدا.. لەم لیکۆلینەووەبەدا
دەگاتە ئەو ئەنجامەیی «هەر چەندی
کۆمەلەیی تر زیاد بکەین هیچی تری
نوێمان بۆ نادۆزیتەووە، ئەمە ئەو
دەگەبەنێ کە ژمارەیی فۆنیمەکانی
زمانی کوردی (۳۵)ن». هەرۆهە
دکتۆر جەخت لەسەر ئەو دەکات کە
[گەلێ وشەیی عەرەبیش کە دەنگی
«ع»ی تیایە لە زمانی کوردی

ئىمپىرىمان بەكار دەھىتېرىن ۋەك «عيسا» و «لەعنەت» و «عومەر»، تاد. دەشتى «ع» نىش بە فونىمىتىكى زىمانى كوردى بېژمىردى، بەم جۆرە و بەپىتى ئەم لىكۆلىنە ۋە يە زىمانى كوردى «شىۋەى خوارو» سى و شەش فونىمى ھەيە و چونكە ئەلف و بىتى ھەر زىمانى لەسەر بناغەى فونىمەكانى دامەزىت و ھەر فونىمەى بۆ مەبەستى نووسىن نىشانەيەكى بۆ دادەنرېت پىتى دەوترى پىت Letter] .. ھاۋكات ئەم لىكۆلىنە ۋە يە بەدۋاى ئەو سىستەمە تايبە تىدە دەگەرئى كە لەخودى زىماندا «دەنگ و مانا» لە يەك دەبەستى «لە ھەر زىمانىكا رىزە دەنگىكى تايبەتى مانايەكى تايبەتى دەبەخشىت، گۆرانى بەسەر ئەو رىزە دەنگەبى ماناش دەگۆردى.. يا نامىتى». دكتور وريا بەم جۆرە پىناسەى «فونىم» دەكات «فونىم شىتىكى مۇجەرەدە abstract. تەمسىلى چەند دەنگىكى جىا دەكا لە زىمانىكى تايبە تىدا، ئەم دەنگانە شىۋەى جىا دەگرەنە خۆ بەپىتى ئەو بىئە جىاۋازانەى تىيانا دەردەكەون» . پاشان لە نرخ و بەھاي دەنگى پىت و شىۋەى گۆگردى دەكۆلىتە ۋە، بۆ نمونە. دەنگى «س» لە وشەى «سەر» و «باس» دا جىان لە دەنگى «س» كە لە وشەى «سال» و «سەد» دا دەردەكەوى، لەم وشانەى دوايىدا دەنگەكە ۋەك بلىتى شىۋەى «ص» ى ۋە گرەتېى سەرەراى ئەم جىاۋازىبەش ھەردووكىيان سەر بەيەك فونىمەن و لە سىستەمى فونولۇژى زىمانى كوردىدا يەك

نرخىيان ھەيە، بەلام «ر» «پ» لەزىمانى كوردىدا دوو فونىمى جىان، چونكە لەم زىماندا جوتە وشەى وا ھەيە كە ئەم دوو دەنگە جىاۋازەيان تىدا لەھەمان كەشدا دەردەكەوى و ماناى جىيان پى دەبەخشىن ۋەك لە «كەر- كەپ»، «برىن- برىن»، «تېر- تىپى».. تاد. پىتەندى نىوان دەنگ و فونىم لەم و تىنەيەدا روون كراۋتە ۋە.

فونىم = [دەنگ] [س]
[دەنگ] ۋەكو /س/ = [ص]
دواتر دكتور وريا بەپىتى ئەم لىكۆلىنە ۋە يە پىناسەى ھەريەك لە فونىتىك- Phonetics و فونولۇژى Phonology بەم شىۋەيەى خوارە ۋە دەخاتە روو:

فونىتىك= واتا «ئەو بەشەى زانستى زىمان كە لە چۆنەتى دروستگردى دەنگەكانى زىمان و سروسىيان دەكۆلىتە ۋە ھۆى جىاۋازى نىوان دەنگە جىاۋازەكانى زىمان دەردەخا»، بەلام «فونولۇژى» ئەو بەشەى زانستى زىمانەكە لەو ياسايانە دەكۆلىتە ۋە كە بەھۆيانە ۋە دەنگەكانى زىمانىكى تايبەتى لە يەك دەدرېن بۆ دروستگردى بېرگە، يەك نرخ دەدا بە كۆمەلە دەنگىكى جىاۋاز كە ھەمان كۆمەلە دەنگ لەوانەيە لەزىمانىكى تردا دەركەون و تىيدا نرخىكى جىا پىشان بەن، واتا فونىتىك شىتىكى گشتىيە و فونولۇژى تايبە تىيە.

دكتور لەم لىكۆلىنە ۋە يەدا لە پروانگەيەكى دىالېكتىكىيە ۋە لەخودى زىمان و گۆرانكارىيەكانى دەروانىت، واتا زىمان ۋەكو بوونە ۋە رىكە ھەمىشە و بەردەوام

لەگۆران و گۆرانكارىدايە.. [لەم سروسىتەدا ھەموو شىتىك لە گۆراندايە، بارى ئىستاي ھەر شتى جىايە لە ھى سەردەمىكى تى، زىمانىش ۋەكو لايەنېكى ئەم سروسىتە لەم ياسا گشتىيە بەدەر نىيە، بە تىپەرىبونى كات دەگۆرئى] بۆ نمونە بە بەراۋردگردى زىمانى ئىنگىلىزى كۆن كە لە دەروبوەرى سەدەى يازدەيەم قسەى پى دەكرا لەگەل ئىنگىلىزى ئىمپىر ۋەك دوو زىمانى جىا خۆيان دەنوئىن.. ئەو گۆرانكارىيانەى بەسەر زىماندا دى ھەموو لىقلاكانى دەگرېتە ۋە «مەبەست لە لىقلاكانى لايەنى سىنتاكسى و مورفولۇژى و فونولۇژى و فونەتىكى و سىمانتىكىيە»

بۆ نمونە لە زىمانى ئىنگىلىزى كۆندا دەنگى «ژ» نەبوو، بەلام لە ئەنجامى كارتىگردى زىمانى فەرەنسى گەلىن وشەى ۋەك azure و measure و rough.. تاد كە دەنگى (ژ)يان تىدايە كەوتنە ناو زىمانى ئىنگىلىزى و بوون بە بەشىكى بنجى فەرھەنگى زىمانى ئىنگىلىزى.. ھەروەھا «ع» و «ق» و «ح» بۆ زىمانى كوردى ھەمان شقن، لە نژاددا كوردى بووين، يان لە ئەنجامى كارتىگردى زىمانىكى تر كەوتنە نىو زىمانى كوردىيە ۋە گرنگ ئەو ۋە يە ئىستە بەشىكى بنجى سىستەمى فونولۇژى زىمانى كوردىن.. لىرە لەگەل كارلىكى زىمانى بۆچونە زىمانىيەكەى دكتور وريا ھاۋراين، بەلام بەر لە ھەموو شىتىك پىتەستە ئامازە بەو بەكرى كە زىمان دەسەلاتە، چونكە [من ناچار دەكات كلىشەگەلىك كە پىشتر فورمەلە بوو، لەوانە «خودى وشەكان»

به کاربهنیم. چونکه دهسه لالت له ههر کارتیکی نالوگوری کومه لایه تیدا نامادهیه و به شینهیی خوی دهسه پینیت، یان وهک میشیل فوکو جهختی له سهر دهکات که «شوتینیک که به تهواوی له دهروهوی دهسه لالت بیت، بوونی نییه» هاوکات رهنگه نهو بوچونه زانستییهی دکتور وربا که به زینیه تیکی جیهانی له گورانکارییه زمانیه کان دپروانیت له گه ل خاوتینکهره فندمه نتالیسته کانی زمان یهک نه گریته وه، وهک له کتییی «سوفیسته کان» ی «ریوار سیوهیلی» دا هاتوه که [خاوتینکهرهوی زمان وهک دزیک وایه، که که وچکی قاوه و که وچکی چا و که وچکی مه حلله بی و که وچکی چیشیت و که وچکی مره بامان لیده دزیت و له جیاتی نهوه که وگیرتیکمان ده داتی که له سهری نووسراوه «ده توانریت بو تیکه له له لدانی قازان و بو شله مهنی به ده مه وه کردن به کار به پینریت] لیره بهرله وهوی درتزه بهم نووسینه بدهم و بابه ته گرنه کانی نه م کتیه ده گمن و زانستییه بخه مه بهر زین و دیدی خوینه ران، چه زده کهم بهرانه ر نه م دوو گوته یه ی دکتور وربا هه لوه سته یهک بکه م که له مه ر «نووسین» دهیلتی، چونکه نه م رایه ی دکتور دوو بوچونی جیاوازم بیرده خاته وه. له لاپه ره «۱۷» ی نه م کتیه دا هاتوه که [نووسین شتیکی ده سکرده پیکه اتنه له سهر، یان له لایه ن کومه لوه هه یچ کار ناکاته سهر جه وه هری زمانه که، هه موو میلله تی ئینگلیز که ده نووسن

«night» نهو «gh» هی ده خاته ناو بی نه وهی هه یچ دهنگی له قسه کردنا بنوتینی» راسته نه م بوچونه زیاتر باس له فاو له کان و گوکردنی وشه دهکات، به لام هاوکات نامازیه کی خیرایه بو کرده ی نووسین و جوړتیک له بهر اوردرکردنی له گه ل تاخافتن، یان قسه کردن، ههروهه له شوتینیکی تری نه م کتیه دا هاتوه که [نووسین شتیکی جامیده و نه گوراوه به گوړینی شیهی قسه کردن]. هه لبه ته سهروه ریدان به تاخافتن، یان نووسین، نه مه کیشه یه که و له تیکسته فله سه فییه دیرینه کانی گریکه وه سه رچاوه ی گرتوه وهک ده زانین که «نه فلاتون». کرده ی نووسین به «بیژوو» له قه له م ده دات، یان وهک نهو فه رزهنده یه ی که له سیستمی باوکایه تی دابرابیت، ویرای نایرونییه تی زمان، نووسین له [میتافیزیکای نه فلاتون] دا به «فارماکون - Pharmakon ناوزه دد کریت و اتا بوونی نووسین «به ژهر و دهرمان له یهک کاتدا»... به لام دواجار «جاک دریدا» له زوره ی نووسینه کانیدا هه ولی هه لوه شاننده وهی دهسه لالتی نهو دهنگ پهروه رییه ده دات و ده یه وی لوگوسینترالیزم و فونوسینترالیزم تیک بشکینیت و سهروه ری به زانستی نووسین بدات، به لام «فردیناند دی سووسیر» زمان به لایه نی کومه لایه تی و تاخافتن به تاکه که سی، یان فدرانی داده نیت، [به بوچونی نهو تاخافتن تنیا پرویه که له پروه کانی چالاکی مرؤقشایه تی، به لام زمان ده فری نهو چالاکیه و که ره سته یه تی، و اتا

زمان بریتیه له سیستمیک له هیماکان که پروداوی تاخافتنی «کرده یی» پراکتیکی پتوبستییه تی» هه لبه ته تاخافتن هه میشه و بهر ده وام ناماده یی دهنگی تیا زال و بهرجه سته یه، مه به ست «گوتن و په یقین و بیستن و گفتوگو یه»، یان نهو پتوه ندیه دهنگیه ی له نیوان قسه کهر و گوگردا دروست ده بیت. هه مدیس ده گه ریجه وه سهر بابه ته که ی دکتور وربا، با بزاین چوئن له پروانگه ی زانستی زمان و دهنگناسیه وه لایه نکه لیک تری گرنه گ و به هاداری «فونه تیک» دیاری دهکات و چالاکیه کانی ده خاته پروو، دکتور ده لتی: [فونه تیک ههر له وه دهنگانه ناکولیتته وه که له نووسینا به بیت دهرده برین، به لکو که ره سه ی «دهنگی» تر هه ن که زور گرنه گن له زمانا، به لام له نووسینی ناساییدا هه یچ نیشانه ییکیان بو نییه». وهک: ۱- هیز stress وزه یه کی زیاتره (به گویره ی به شه کانی تر) ده خریتته سهر یه کتی له برکه کانی وشه، یان دهسته واژه له وشه ی [نووسن] دا هیز ده که ویتته سهر برکه ی یه که م گهر مه به ست «نه وان نووسن» بوو، ده که ویتته سهر برکه ی دوو م گهر مه به ست بابلتین «نووسن خو شه» بوو. ۲- ناوازه intonation گوړینی ناوازی رسته یه بو گه یانندی مه به ستی جیاواز، ههر رسته یه ک ده یان مانا ده گه یه نی به پیتی ناوازه که ی. ۳- تون ton ناوازی برکه، یان وشه. له هندی زمانا به گوړینی

ئاوازی برگه، يان وشه مانای وشه که دهگۆرئ، وهک زمانی بۆرمی و تایلاندى.. بابەتیکى ترى ئەم کتیبە لە لقهکانى زانستى زمان دەدویت- «زانستى زمانى وهسفى و مېژووئى و بهراوردى» «زانستى زمان بریتیبه له کۆمهڵیک بابەتى بهیهک بهستراو بهکاردههیتريت بۆ شیکردنهوه و لیکۆلینهوهى زمان». پاشان دکتۆر «ورىا عومەر ئەمین» له لیقلهکانى زمان دهکۆلیتتهوه و دهلتی: وهک زانرا بچووکتريه که رهستهى زمان تاکه دهنگهکانییهتى، لیکۆلینهوه له دهنگهکانى زمان و دهستنیشانکردنى چۆنیهتى دروستبوون و گواستنهوه و هرگرتنیان له لایهه گۆتگرهوه فۆنیتیکه Phonetics ئەمهیان لیقلئ.. ههروهها بهیهک، يان زیاتر له یهک فۆنیم، مۆرفیم Mor- pHEME دروست دهبئ، مۆرفیم بچووکتريه که رهستهى مانادارى زمانه که له ریزماندا دهورئیکى ههیه، بهیهک مۆرفیم، يان زیاتر وشه word دروست دهبئ، بهیهک وشه، يان زیاتر فریز Phrase دروست دهبئ و چهند فریزیک رسته Sentence دروست دهکهن.

ئەم نهخشهیهى خوارهوه لیقلهکانى زمان و پێوهندى ئیوانیان روون دهکاتهوه.

	فۆنه تیک	دهنگ
	فۆنۆلۆژى	فۆنیم برگه
بین مانا	مۆرفۆلۆژى	مۆرفیم وشه
		فریز رسته
مانا	سینتاکس	

کهواته «فۆنه تیک ئەو لقهى زانستى زمانه که له که رهسته هه ره خاوهکانى زمان دهکۆلیتتهوه و شیبیان دهکاتهوه».. بهلام فۆنۆلۆژى.

۱- فۆنیمهکانى [له دهنگهکانییهوه] دهستنیشان دهکات.

۲- له ناو قالبى برگهى فۆنه تیک ئەم فۆنیمانه لیک دهکات برگهى فۆنۆلۆژى پیک دههینئ.

۳- له ئەنجامى لیکدانى فۆنیمهکان. دهنگ ههیه دهگۆرئ.

ههیه دهتوتتتهوه. هى تازه پهیا دهبئ... [دکتۆر وربا له بابەتى [مردنى وشه] دا گفستوگۆى بنج و بنه مای ئەو پیناسانه دهکات که ریزمانى تهقلیدى بۆ پیناسهکردنى وشه و رسته پهیرهوى کردوون وهک [رسته له کۆمهله وشهیهک پیک دیت]، [بهشهکانى ئاخاوتن بریتین له چهند کۆمهله وشهیهک] [وشه بریتیبه له کۆمهله دهنگیکى بهزار دروستکراو مانایهک دههخشئ].. ئەم لیکۆلینهوهیه له چه مکی پیناسهکان دهوئ و چهن دین سه رنجى زانتسییانهى زمانى تۆمار دهکات.. وهک:

- مۆف دهتوانئ بهخوتندنهوه و نووسینهوه ههزاران وشه بخاته ناو مېشک و لیبه وه ده رههینئ بئ ئەوهى زارى بکاتهوه و نقهى لیبه بئ، ئەمه ئەوه دهردهخا که مهرج نییه وشه بریتى بئ له دهنگ ههروهها گریان و پیکه نین کۆمهله دهنگن بهزار دروست دهکریه و ماناش دههخش «ئازار، خه م، شادى، گالت» چۆن به وشه له قه له م دهدرین.

- گۆل، گهنم، رهش... تاد

هه ربه که و وشه به که و به کۆمه له دهنگیکى زار دروست دهکریه و مانایهک دههخشئ، ههروهها «گۆله گهنم، رهشه با، دهستکورت، ههیه که چهند وشه و چهند مانا دههخشن.

- وشه ههیه رسته به کی تهواوه وهک «بمانخواردنايه»، يان وشه ههیه زیاتر له مانایهک دههخشئ وهک «بار»- بارئیکى ناله بار، باره دارئیک - يان «مول و مهزان» له گۆل و مول و نهزان و مهزان» دا وشه، يان نا؟ گهر وشه نه بن چین؟ دهنگن و بهزار دروست دهکریه و له زمانا بهکاردههیتريه- هه له به ته مول، يان مول له شیعرى کلاسیکى کوردیدا واتای «شه راب» دهگه به نئ.. مه جلیسئیکى گۆل و مول... ئەم لیکۆلینهوهیه له پرووى دهسنىشانکردنى «مانا» وه بۆ پیناسهکردنى «وشه» له گه ل پهیره و پێوانهکانى ریزمانى تهقلیدیدا کۆک نییه، چونکه «مانا» مۆرک و خه سله تیکى جیوه بى ههیه و دهسته مۆ ناکرئ و زۆر جار بئش دواده خرئ، [جگه له مانه چه مکی «مانا» خۆى شتیکى شاراو دهیه.

«مانای مانا» خۆى ساغ نهکراوه ته وه [دکتۆر وربا دوا جار جهخت له سه ره ئەوه دهکاته وه که [ههچ هه ولدانئیک بۆ پیناسینى وشه به پئى مانا ههچ ئەنجامئ به دهسته وه نادات] دواى خستنه رووى چهن دین هۆکارى تر دهگاته ئەو ئەنجامه که «ههچ پێوانه به کی سیمانتیکى، يان فۆنۆلۆژى نییه بۆ پیناسینى وشه بشئ و بکری به بنج بۆ شیکردنه وهى زمان بۆ به زانایانى زمان روویان له

وشه وەرگپراو له جیگیری «بدیل» ی تر گهړان. یه کئی له م جیگیرانه چه مکی (مؤرفیم) بو»

«مؤرفیم بچووکترین دانهی و اتاداری زمانه له فؤنیمی، یان زیاتر پیک دیت و دهووریکی له ریزماندا ههیه، به گورپین و لابر دنی هه فؤنیمیکی، یان به له تله تکر دنی مانا و دوره ئەسلییه که ی تیا ده چی» ئیتر دکتور وریا ده لئی: له ئەنجامدا مؤرفیمیش وهک وشه سه ری نه گرت و نه شیا بی به پتوانه بوشیکردنه وهی زمان.. هه لبه ته چه ندین هوی گرنگ گرنگ دیاری ده کات، له شویتیک تری ئەم بابته دا به م شپوهیهی خواره وه جیاوازی نیوان مؤرفیم و پرگه دیاری ده کات:

مؤرفیم و پرگه دوو شتی جیان. مؤرفیم سه ره به لایه نی «مانادار- سیمانتیک» ی زمانه. پرگه قالب و دارپشتنه و سه ره به لایه نی بی مانای زمانه «فؤنؤلۆژی». له ناو قالبی پرگه کاندای فؤنیمه کان له یه ک ده درتین بو دروستکردنی مؤرفیمه کان، پتوهندی پرگه و مؤرفیم له زمانی کوردیدا به م جوړه یه:

۱- دوو مؤرفیم له پرگه یه کدا (خۆ-ت / لا-م).

۲- یه ک مؤرفیم له پرگه یه کدا (مانگ / سه وز).

۳- یه ک مؤرفیم له دوو پرگه دا (به هار / ئاسۆ).

۴- یه ک مؤرفیم له سۆ پرگه دا (گه لاویژ / ئاره زوو / ئەستیره)

چونکه وشه له زمانی کوردیدا له مؤرفیمی، یان زیاتر پیک دیت که م وشه ی تیدا له پینج مؤرفیم زیاتره.

۱- وشه ی یه ک مؤرفیمی (دل / گه لاویژ / ئاره زوو)

۲- وشه ی دوو مؤرفیمی (بال- دار / ئازاد-ی)

۳- وشه ی سۆ مؤرفیمی (ئه- خۆ-م / نا-چ-ین)

۴- وشه ی چوار مؤرفیمی (ئه- ی- ناس-م / زام-هکه-ان-م)

۵- وشه ی پینج مؤرفیمی (هه ل- ی- ئه- گر-م / را-یان-ئه- سپیر-م)

دواتر ئەم لیکۆلینه وه، به م شپوهیه پیناسه ی زانستی زمان ده کات «زانستی زمان ئەو به شه ی زانسته که هه ول ددا بزانی زمان چیه، لیره که ده لئین زمان مه به ستمان زمانه به گشتی وهک دیارده به کی ئینسانی، نه ک زمانیک تابه تی، چونکه هه یج کۆمه له ئاده میزادی نییه له جیهاندا زمانی نه بی، هه مووش هه مان ئەرک به هه مان رتگه به چی ده هین، ئەویش گواستنه وهی ئەو بیرو خه یالانه ی له میشکا هه به به هوی کۆمه له ده نگیکه به زار دروستکراو بو به رانه بر، ئەمه ئەوه ده سه لمینتی که هه موو زمانانی جیهانی له هه مان پله ی په ره سه نندان و هه موو به قه د یه ک ئالۆزن و ئەو زمانانه ی گواپا پتیا ن ده وتری بیدائی بوونیا ن نییه، و اتا یه ک بناغه ی بنجی هه یه هه موو زمانانی جیهان له سه ری دامه زراوه، یان کۆمه له یاسایه کی بنجی هه ن هه موو زمانانی جیهان تیبیاندا به شدارن و به هویانه وه کارده که ن، ئەرکی زانستی زمان تیگه یشتنی سه روشتی ئەم بناغه گشتیه یه و دۆزینه وهی ئەو یاسا بنجیانه یه که هه موو زمانانی جیهان تیبیدا

به شدارن و به هویانه وه کار ده که ن» ئەوه ی جیگه ی سه ره نجبه، هه ره بابته تیکه ئەم کتیه ی پرؤفیسۆر (وریا عومه ر ئەمین) شایانی چه ندین تویشینه وه و لئ خور دبوونه وه یه ی زمانیه به بو نمونه له بابته تیکدا ده رباره ی چه مکی «نه ری».. به هوی چه ند رتسایه کی زمانه وانی له پیناسه ی ئامرازی «نه ری» ده کۆلئینه وه که به م شپوهیه ی خواره وه خراوه ته پروو.

«نه ری چه مکی سیمانتیکیه وهک که ره سه یه کی سیمناکسی له رسته دا درده که وهی، به چی نه هینانی ئەرکی کاری رسته که ده گه یه نی».. ئەنجا رسته گه لیک ده خاته پروو که تیبیاندا ئامرازی نه ری رۆلئیکه گرنگتر ده گپرت و هاوکات دژه ماناکان دیاری ده کات، یان به پتی میتۆدی «klima» که سه ره به رتبازی چۆمسکییه، پتی وایه «رسته ی ساده ته نیا یه ک ئامرازی نه ری قبول ده کات، و اتا رسته ی ساده له یه ک ئامرازی نه ری زیاتر و درناگری، که چی دکتور وریا چه ند نمونه یه ک له زمانی کوردی و درده گرت که زیاتر له ئامرازیکی «نه ری» ی تیدا به رچاو ده که ویت: وهک «من ناتوانم نه چم».. ئەم رسته یه مانای زۆر جیا یه و پتیه وانه ی ئەمه ناگه یه نی «من ده توانم بچم».. یان به به کارهینانی یه ک ئامرازی «نه ری» جیاوازی تر له و اتاکان درده که وهی «من ده توانم نه چم» «من ناتوانم بچم».. به ره چاو کردنی رتبازی گوترا نه وهی چۆمسکی ده بی ئەم جوړه رستانه له بنجدا به لیکدراو و ئالۆز له قه له م

بدرین، واتا رستهی «من ده توانم بچم» له بنجدا ده بی له دوو رسته یه پیک هاتبی:

۱- من ده توانم

۲- من ده چم..

یان له بابه تیکي تردا به ناوی «زمان و ماتماتیک» ده لی: «یه کی له سیما هره سه رسورمینه کانی زمان نه وه ئینسان ده توانی هه میشه مانا و بییری تازه ی پیشتر نه بیستراو، نه زانراو ده بری و تی بگات.

چونکه ماتماتیک سیستمیکه و بریتییه له ژماره یه کی که م و سنووردار له «نیشانه» و «یاسا» که به هویانه وه ژماره یه کی بی کوتا «نرخ» ده ده بری. بۆ نمونه:

۱- نیشانه (۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، سفر).

۲- یاسا- خانه ی تاکانه و ده یانه و سه دانه و هه زارانه..

ته نیسا به م دوو لایه نه زور سنوورداره ژماره یه کی بی پایان «نرخ» دروست ده کرتیت، که به هوی تیوری شیمان کار یی نرخی هه «نیشانه یه کی» یش له ناو چوارچیه یی نه م یاسا یه دا به هوی شوینه که ی و جوری پیوهندی له گه ل نیشانه کانی تردا ده سنیشان ده کری. واتا پیوهندی نیوان زمان و ماتماتیک له لیقله کانی سینتاکس و فونولوژیدا دیاری ده کرتیت، ههروه ها به پیی قوتابخانه ی «بونیادگه ری» له سه ره به ری لیقله کانی زمانی کوردی ده کولیتته وه. وهک لیقلی فونولوژی و دیاری کردنی ژماره ی بزوینه کان و کپه کان، یان له لیقلی مورفولوژیدا.. که «مورفیم

بچووکترین دانه ی و اتاداری زمانه له فونیمی، یان زیاتر پیک دیت» ده لی: ژماره ی مورفیمه کانی هه زمانی هه رچهند زور بی سنوورداره، به لام به پیی چه مکی «شیمان» ده رگه کراوه ته وه تا ژماره یه کی بی دوایی لیتی داریژری» یان له لیقلی سینتاکسیدا، له گه مه ی ناوکوییه کان ده دوی، چونکه هه ر زمانی هه زاران و ده یان هه زار وشه ی تییدا یه، ژماره ی رسته کانی هه ر زمانی بی دواییه، هه ر چه مکی و مانایه کیش بیته خه یالی مرؤف ده که ویتته ناو چوارچیه یی نه م ژماره بی دواییه.. یان له بابه تیکدا له ژیر ناوی «لیلی له زمانی کوریدا» به م شیوه یه پیناسه ی «لیلی» ده کات «لیلی له زمانا نه وه یه ده برینیک زیاتر له مانایه کی به خشی، دوو جوری لی ده سنیشان کراوه.

۱- لیلی مورفولوژی.

۲- لیلی سینتاکسی.

لیلی له ناستی مورفولوژیدا نه وه یه وشه یه کی، یان مورفیمیک به ته نیا بیستری، یان بخوتیریتته وه گوئیگر، یان خوتینر به زیاتر له مانایه کی تیی بگات وهک «روانندن، بار، لاییدا، خوتین... تاد».. وشه هه یه له نووسیندا لیله.. به بیستن لیلییه که ی ده ره ویتته وه. وهک (سه وزه) له وتندا نه گه هیز خرایه سه برگی یه که م ده بیته سیفه تیک ده خرتیه پال شتیک وهک «گیاسه وزه» نه گه هیز خرایه سه برگی دووه م و اتای «خواردمه نی سه وزه ده گه یه نی.. یان لیلی له رسته کاریدا.. رسته لیله نه گه ر

زیاتر له مانایه کی بو وهک «نازاد نازار له دل ده روینی».. که نه م دوو واتا دژ به یه کدی هه یه..

۱- نازاد نازار ده خاته دل.

۲- نازاد نازار له دل لاده با

له م بابه ته دا رستیک هویکاری لیلی ده خاته روو و ده لی: له ناو چوارچیه یی زمانی کدا نه گه ر یه کی رسته زیاتر له مانایه کی به خشی نه وه نه م رسته یه زیاتر له بنجیک هه یه، له کوتاییدا ده لیم «ناسویه کی تری زمانه وان» کتیبیکه و له ریگه ی میتود و یاسا و رتسای زانستی و به نویتترین شیوازی ماتماتیک له لیقله کانی زمان و کیش و شه پوله کانی شیعی کوردی و چه ندین بابه تی جیاجیای بواره کانی فونولوژیک و فونولوژی و سینتاکس و سیمانیک ده کولیتته وه و تاراده یه کیش چاره سه ری زورترین کیش و گرفته رتزمانیه کان ده کات.

سه رچاوه:

ناوی کتیب: چند ناسویه کی تری

زمانه وان

نوسه ر: پروفیسور وریا عومه ر نه مین

بلا و کراوه ی نارس، ژماره «۲۳۹»

چاپی یه که م، هه ولیر ۲۰۰۴.